

ИСЛАМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНДАГЫ ИЗИЛДӨӨЛӨР

Кайра жаралуу дооруна мусулмандардын

кошкон салымы

STUDIES IN ISLAMIC CIVILIZATION

The Muslim Contribution to the Renaissance

A compelling attempt to restore the historical truths of a "golden age" that ushered in the Islamic renaissance, and as a by-product that of the West, Islam created a civilization that changed the world for the better. Spanning a greater geographic area than any other, across the eastern hemisphere from Spain and North Africa to the Middle East and Asia, it formed a continuum between the Classical world and the European Renaissance

AHMED ESSA with OTHMAN ALI

ИСЛАМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНДАГЫ
ИЗИЛДӨӨЛӨР:

*Кайра жаралуу дооруна
мусулмандардын кошкон салымы*

Ахмед Эсса, Осман Али

Кыскарткан: Элисон Лэйк

Бишкек - 2020

УДК

ББК

Китептин демөөрчүсү:
Эл аралык Ислам ойлору Институту
Херндон, Вирджиния, АКШ

Китепти англисчеден кыргызчага которгон саясий илимдеринин
кандидаты, доцент **Ибраев Алмаз Орозакунович**

Китептин редактору **Беделбек кызы Вера**

Автору Ахмед Эсса, Осман Али
ИСЛАМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНДАГЫ ИЗИЛДӨӨЛӨР:
Кайра жаралуу дооруна мусулмандардын кошкон салымы / Которгон.:
А.О. Ибраев. – Б.: 2020. -30 б.

Бул китеп жалпы окурмандарга, Ислам динине кызыккандарга, Ислам динин изилдегендерге өтө пайдалуу. Бул китептин өзгөчөлүгү – исламга болгон жаңы көз карашты сунуштайт. Мусулмандардын калыптанып калган эски көрүнүштөрдөн арылып, чыныгы ийгиликке жеткире турган жолдору чагылдырат.

Китеп «Ихсан Хайрия» коомдук фонду тарабынан бастырылган

КЫРГЫЗСТАН МУСУЛМАНДАРЫНЫН ДИН БАШКАРМАСЫ

**Бул китеп Кыргызстан мусулмандарынын дин
башкармасы тарабынан тастыкталат. №**

А

УДК

ББК

© Ахмед Эсса, Осман Али, 2020

III китептеринин кыскача жыйнагы сериясы Институттун негизги жарыяланган эмгектеринин түп нускасынын негизги мазмуну жөнүндө окурмандарга жалпы түшүнүк берүү үчүн кыскача формада иштелип чыккан баалуу жыйынды болуп саналат. Окуганга ыңгайлуу, убакытты үнөмдөгөн кыска форматта чыгарылат. Бул конспекттер чоңураак, ири публикациялардын жакындан кылдат изилдеген обзорлору болуп, окурмандарды түп нусканы андан ары тереңдеп изилдөөсүнө түрткү болот. Ислам цивилизациясынын изилдөөлөрү батыш аалымдарынын эмгектерине таянат. Окумуштуулар мусулман дүйнөсүнүн зор салымысыз Европада эч кандай Кайра Жаралууу доору болмок эмес деп эсептешет. Миңге жылга чейин Ислам баарынан чоң географиялык аймакты кучагына алган дүйнөнүн алдыңкы цивилизацияларынын бири болгон эле. Анда таптар менен расалардын ортосундагы социалдык айырмачылыктар жоголуп, адамдар жердин март түшүмү менен жыргап жашашы үчүн мораль менен этикага көңүл буруп, илимдерди кылымдар бою жоголуп кетиштен сактап калууга умтулуш болгон. Исламдын генийин окумуштуулар Европанын интеллектуалдуу салтынын башталышынын пайдубалы болгон деп эсептешет, жети жүз бою араб тили илимдин эл аралык тили болуп турган эле. Бирок бара-бара анын мурасы көп жагынан четке ка-

гылып, мезгилдин астында көмүлүп калды. Олдос Хакслинин сөзү менен айтканда: «Чындык улуу, бирок иш жүзүндө чындык жөнүндө унчукпай калуу улуу. Айыптап отурбай эле айрым бир предметтерди айтпай коюп, пропагандисттер коомдук пикирге көбүрөөк таасир кылышкан».

«Ислам цивилизациясын изилдөө» эмгеги бул туура эмес көрүнүштү оңдогонго жана «алтын кылымдын» тарыхый чындыктарын калыбына келтирип, исламдык Кайра Жаралуу доорун жана анын туундусу болгон Батыштагы Ренесансты ачып берет. Ошону менен бирге бул адамдык прогресс менен өнүгүштүн үлгүсү болгон маданияттын жетишкендиктерин үстү жактан, бийиктиктен караганга мүмкүн кылат.

КИРИШ СӨЗ

Ислам цивилизациясы дүйнө жүзүн өзгөрткөн улуу жетишкендиктердин жана ишенимдин интеллектуалдык мурасын жараткан. Испания менен Түндүк Африкадан баштап Жакынкы Чыгыш менен Азияга чейинки ири географиялык аймакка ээ болуп, классикалык дүйнө менен европалык Кайра жаралуу доорунун ортосунда үзгүлтүксүз жалпылыкты пайда кылган. Мусулмандар бүгүнкү күндө, мусулман коомун артта калган маданият катары сүрөттөөчү призма аркылуу карагандай абалда. Ислам цивилизациясы өнүгүүнүн туу чокусунда турганда, ал адамзаттын прогресси менен өсүшүнүн үлгүсү болгондугун тастыктаган документалдуу реалдуулуктан, азыркы популярдуу тарыхый баяндар да алыс.

Көп эмгектер бүтүндөй ислам цивилизациясынын тасири менен салымын азайтып же толугу менен четке кагышкан. Бул китеп ошол катаны оңдоого жана исламдык кайра жаралуунун башаты болгон «алтын кылымдын» тарыхый чындыгын калыптандырууга аракеттенет. Интеллектуалдык өнүгүү менен схоластикалык аракеттерге артыкчылык берген диний-гуманисттик кыраакылыктын өзөгүн калыптандыруучу окууну майда бөлүктөрүнө чейин карап чыгуу менен биргеликте исламдын илимге, искусствого жана маданиятка кошкон таасирдүү салымы ырааттуу изилденет. Бул китеп батыш окумуштууларынын эмгектерине таянып, мусулмандык көз караш менен сүйлөйт.

Ислам цивилизациясынын жетишкендиктеринин дүйнөгө жана европалык Кайра жаралууга кошкон салымдары өзүнүн тиешелүү ордун тапкан жок. Бул кемчилик ылайыктуу изилдөөлөрдүн жоктугу менен, мусулман дүйнөсүнүн азыркы куунаксыз абалы жана батыштык академиялык дискурстагы евроборборчулдук мамиле менен түшүндүрүлөт. Орто кылымдардын цивилизациясына жана андан кийин батыштын өнүгүүсүнө кызмат кылуудагы исламдын кайталангыс жана алдына эч кимди чыгаргыс ордун азыркы академиядагы алдыңкы багыт четке кагып жатат.

Экинчи бир академиялык багыт Батыш цивилизациясынын өнүгүүсүнө ислам менен мусулмандардын кошкон салымын моюнга алат. Бул багыттагы окумуштуулар тапкычтык жана өжөрлүк менен изилдөө жүргүзүшүп, орто кылымга тиешелүү исламдын катылып жаткан кенчин таап чыгышкан. Кайра жаралуу доорунун жана азыркы Батыш цивилизациясынын зор ийгиликтерге жетүүсүндө ислам цивилизациясынын орду биз ойлогондон да бийик болгондугу бул окумуштууларга белгилүү. Ошондой эле алар ислам цивилизациясынын мусулман эместер менен болгон мамилеси догма болбогондугун белгилешкен.

Ошентсе да, саясатчыл-ориентациялуу батыш окумуштууларынын бир бөлүгү 2001-жылдын 11-сентябрындагы окуяга байланыштуу экстремисттик көз карашка басым жасашат. Бул маанилүү тенденция ислам цивилизациясынын бүткүл тарыхтагы ачыктыгын жана ошол учурдун талабына ылайыктуулугун өтө төмөндөтүп жиберген. Ислам жана анын цивилизаци-

ясы боюнча мындай түшүндүрмө, исламдын жакшы жагынын жоктугун жана ислам тарыхы менен салттары фанатизмге, зордук-зомбулукка жана согушка гана чакырат деп белгилейт. Бул китептин тарыхый планы ислам цивилизациясынын мындай түшүндүрмөсүндөгү каталарды жана кемчиликтерди ачыктап, дин жана өлкө мыйзамы катары ислам кантип башкалар менен ынтымакта жашоого умтулуп келгендигин көрсөтөт. Орто кылымдардагы ислам коому мусулман эместердин салымын кабыл алып, андан мурунку цивилизациялардан да таасир алып жана алган билимдерин артыкчылыктуу коомду курууга жумшоо аркылуу көп жактуулуктун ынтымагына умтулган.

Биринчи бөлүм

Исламдын тарыхтагы орду

Ислам Чыгыш менен Батыш цивилизацияларынын ортосуна уникалдуу көпүрө салган. Мусулман аалымдары кылымдар бою жоголуп кете турган илим-билимди сактап келишкен жана ар дайым жаңы ачылыштарды ачып турушкан. Чыгармачылыктын ушундай жаңырыгында мусулмандар кылымдар бою дүйнөгө өздөрүнүн салымын кошуп келишкен. Алар илим-билим издөөнү өздөрүнүн диний парзы катары карашкан. Мындай жетишкендик диндин адамзаттын жашоосуна нарк берген уникалдуу өзгөчөлүгүнөн келип чыгат.

Адамдар бул жашоодогу жакшылыктарды адеп-ахлактык жана этикалык чегине жараша пайдалана ала тургандыгын ислам ачык, даана түшүндүргөн, ошондой

эле катмарлар менен расалар арасындагы айырмачылыктарды жоюуга умтулган. Ислам цивилизациясы Европадан Азияга чейин, географиялык жана мезгилдик чектен ашып түшүп, ар кандай элдерди бириктирүүгө жетишти. Ага караштуу жамааттарда аялдардын абалы жакшырды. Жашоонун исламдык образы ислам цивилизациясын бардык жетишкендиктери жана таасирлери менен кошо курууга жоопкер болгон.

Ислам миң жылдар бою эң алдыңкы дүйнөлүк цивилизациялардан болгон. Анын араб тили илимдин эл аралык тили болчу¹. Бирок көптөгөн тарыхый китептер ислам цивилизациясынын жетишкендиктерин башка цивилизациялардан алынган деп жазып жатышат. Андай тарыхчылар Европага көп басым жасап, орто кылымдардагы жалгыз цивилизация катары Батышка гана көңүлүн арноону артык көрүшөт². Алардын баяндары менен ой-пикирлери жетинчи кылымдан бери ислам, Куран жана Мухаммед пайгамбар (САВ)^{*} жөнүндө жазылган тексттерге негизделген. Ал тарыхчылар Байыркы Греция менен Римди жана христианчылыктын баштапкы өнүгүүсүн кеңири баяндап келип, ага ислам доорун кошушат да, дароо Кайра жаралуу дооруна секирик жасашат.

Мусулмандар башка бардык мусулман эмес цивилизациялар сыяктуу эле мурунку маданияттарды өздөштүрүп, өздөрүнүн салымын кошушкан жана уникалдуу бир цивилизацияны жаратышкан. Өз ке-

^{*} (САВ) – Салла Аллаху алайхи ва саллам. «...». Мухаммед пайгамбардын аты эскерилген сайын айтылып турат.

зегинде, башка цивилизациялар, айрыкча жаңыдан пайда болгон европалык цивилизация да ислам цивилизациясынын идеяларын жана материалдарын өздөштүрүшкөн. Иудаизм менен христианчылыктын өнүгүүлөрүн кошумча кылуу менен ислам дагы бир тарыхый уландыны улаган жана Батыш деп аталган ушул үстөмдүк кылуучу цивилизацияга негиз салган.

Экинчи бөлүм

Ислам цивилизациясы жана илим-билим

Окууга басым жасоо менен,³ ислам VII кылымда кулач жайган көңдөйлүктү толтура баштаган. Негизги цивилизациялар жок болуп, Европа караңгылык доорун сүрүп жатканда, исламдын аймактык басып алуусу интеллектуалдык жана маданий агартуу менен коштолгон. Курандын өзү окуу үчүн маанилүү стимул болду. «Илим» (билим) деген сөз Куранда 750 жолу эскерилип, тексттеги эң жогорку маанилердин бири жана Мухаммед пайгамбардын хадистеринде эң көп кайталанган сөздөрдүн бири болуп саналат. Анын үстүнө, Куран да ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүгү бар адамдарды башкалардан айырмалап бөлөт⁴. Тили дагы илимий концепцияларды жана илим-билимдин башка тармактарын сыпаттап баяндоого бай. Курандын тили кунт коюп окулуусу аркылуу кайталанып келип, дагы деле кайталанып жатат жана мусулманга өмүр бою угулуп турат. Классикалык араб тилинин, исламдын жана анын цивилизациясынын тилдик негизинин зор маанилүүлүгү батыштагыдан да

көбүрөөк көңүл бурулууга муктаж. Орто кылымда араб тили мусулман дүйнөсүндө үстөмдүүлүк кылган жана анын Европада да орду болгон. Ал латынчага алмаштырылганга чейин айрым европалык окуу жайларда колдонулуп турган. Араб грамматикасынын сөздүгү жана негиздери еврей филологиясынын булагы катары кызмат кылган.

Европада сабаттуулук дин кызматкерлеринин монополиясы гана болгон кезде мусулман коому дээрлик башынан бери эле тамга таанууну өзүнүн негизги муктаждыктарынын бири деп эсептеп, мектептин бардык түрлөрүн ачып турган⁵. Бул сабаттуулукка кеңири басым жасаган уникалдуу коом болгон. Ислам пайда болгон алгачкы кылымдарда мусулман аалымдары аракет, билим жана абийирдүүлүк бул дүйнөдөгү жашоону да, аркы дүйнөдөгү жашоону да жакшыртат деп терең ишенишкен. Илим-билим Куранда жана Мухаммед пайгамбар менен анын жолдоочуларынын насааттарында баса белгиленип, иш жүзүндө колдонулган.

Үчүнчү бөлүм

Алгачкы мусулман жамаатынын пайда болуусу

Алгачкы мусулман жамааты, Куран аяттарына жана Мухаммед пайгамбардын сүннөттөрүнө жараша, өздөрүнүн жашоо образын өзгөрткөн мусулмандардан турган жакшырган коом болгон. Бул элементтер жашоонун бардык тарабына таасирин тийгизди. Мисалы, Куранда табият менен эриш аркакта болуунун

жана Кудайдын дүйнөсүндөгү сулуулуктан ырахат алуунун маанилүүлүгү белгиленет. Ошондой эле ислам адам төрөлгөндө же жакшы жакка өзгөргөндө ага күнөө эмес, бийик макам берет. Куран адам баласынын денесинин ыйык сапаттарга ээ боло ала турган кереметтүүлүгүн баяндайт.⁶ Кыскасы, Кудай адамзатты көтөрмөлөгөн. Куранда «Биз Адам баласына кадыр-баркты ылайык көрдүк», - деп айтылат (17:70).

Пайгамбар акыл-эстин, чыгармачылыктын жана Курандын башка окууларынын да үлгүсү катары кызмат кылган. Меккеде 570-жылы төрөлгөн Мухаммед өзүнүн жеке жана кызматтык жашоосунда ишеничтүү адам катары зоболого ээ болгон. Ал өзүнүн эң биринчи аянын 610-жылы алган жана меккелик жердештерине жайылта баштаган, бирок алар аны Мединага көчүүсүнө чейин куугунтукка алышкан. Бул окуя, башкача айтканда, аль-хижра исламдык жыл санагынын башталышына жана алгачкы мусулман коомунун пайда болуусуна себеп болгон. Бир нече согуштардан кийин пайгамбар жана анын жолдоочулары Меккени каратышкан жана аны исламдын борбору кылышкан. Пайгамбардын кыраакылыгы жаңы цивилизацияга жетелеген, ал эми жихад же татыктуу максат үчүн күрөшүү ага жетүүнүн каражаты болгон. Жамааттын, билим берүүнүн жана өкмөттүн борбору мечит болгон. Ошондой эле, салык салуу системасы жана кедей-кембагалдарды колдоо үчүн мусулмандык кайрымдуулук иштелип чыккан.

Мухаммед пайгамбар жупуну жашап, адамдарга, алардын ичинен аялдарга да бирдей мамиле кылууга үндөгөн, токтоо жана уят-сыйыттуу Кудайдын элчиси болгон. Исламга чейинки заманда аталар кыздуу болуудан намыстанган жана көбүнесе наристелерди өлтүрүп турушкан. Ал эми пайгамбар аялдардын турмуш курууда кыз кезиндеги ысымын сактай ала тургандыгын жана күйөөсүнүн камкордугу астында болбой тургандыгын айткан. Эркек кишилер көп сандаган аялдарга үйлөнүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраса, аялдарга ажырашууга, алиментке⁷ жана балдарынын алиментине⁸ карата укуктар берилген. Аялдар жеке менчикке жана байлыкка ээ болушуп, каалашынча көзөмөлдөй алышкан.⁹ Мындай окуялар өз мезгилинен алда канча озуп кеткен жагдай болуп саналат.

Исламдын бардык багытта жайылуусу менен укук формасын жалпылап түшүнүү зарылчылыгы келип чыккан. Ошондо төрт аалым Абу Ханифа, Малик ибн Анас, Мухаммад ибн Идрис аш-Шафии жана Ахмад ибн Ханбал исламдык укукту (фикх) негиздешкен. Бул төрт аалымдын ичинен биринчиси жана чыгааны Абу Ханифа өзүнүн укуктук мектебинин негизи катары Куранды пайдаланган жана пайгамбардын хадистеринин кайсынысы ишеничтүү экендигин тырышчаактык менен аныктаган. Анын исламдык укукка болгон мамилеси гумандуулук болгондуктан, анын шакирттери укуктаануу тармагында абройлуу болушкан. Ошентип, исламдык мыйзамдар иштелип чыгып, ал ислам цивилизациясына негиз болду.

Төртүнчү бөлүм

Исламдык дүйнөлүк тартип

Ислам пайда болгондон кийин жүз жыл ичинде мусулмандар бир жагынан Түндүк Африка менен Испанияга, экинчи жагынан Кытай менен Индонезияга чейин жетип, эбегейсиз пайдаларды табышкан. Биринчиден, мусулмандар кылымдар бою жашап келе жаткан цивилизацияларга салыштырмалуу өздөрү аз санда болушкандыгын билишсе да, өз душмандарына болуп көрбөгөндөй өжөрлүк менен жооп кайтарышкан. Ошондой эле, тынчтыкты сүйгөн жамааттардын мусулмандарга карата болгон мамилеси да мусулман дүйнөсүнүн келечеги үчүн маанилүү болгон. Жөөттөр жана көптөгөн христиандар византиялыктардын куугунтуктарынан жабыр тартып жатышкандыктан, мусулмандарды жылуу кабыл алышкан.¹⁰ Мусулмандар башкарууда адилеттүү болушкан, себеби пайгамбар аларды башка өлкөнүн «адамдарына жакшы мамиле кылууну» эскерткен.¹¹

Мусулмандар басып алган жерлерди талкалашкан эмес, эркектерди өлтүрүүгө жана аялдар менен балдарды кул кылууга барышкан эмес. Алар шаарларды курчоого алышпай, тегерек четте өздөрүнүн алачыктуу шаарчаларын жана аскердик горнизондорун курушкан, булардын айрымдары кийин Каир¹² сыяктуу шаарларга айланган. Багдад¹³ шаары окууну жайылтуу үчүн курулган жана ал мусулмандардын алгачкы ири интеллектуалдык борбору болгон. Исламдык төрт

укуктук мектепти негиздөөчүлөрдүн үчөөсү бул аймакта жашап, иштешкен жана Багдад ислам тарыхында эң узак башкарган династия болгон аббасиддердин борбору болгон. Моңголдор 1258-жылы бул шаардын жана мындагы китепканалардын таш-талканын чыгарып, жок кылышкан.

Ислам кылыч менен таркаган деген пикирге карабастан, алардын бийлиги астындагы Иран, Ирак, Египет, Тунис жана Испания сыяктуу өлкөлөрдө мусулмандар азчылыкты түзүшкөн¹⁴. Мусулмандар Индия жана Сицилия сыяктуу өлкөлөрдөгү башкаруу учурларында да ал жактарда азчылыкты түзүшкөн¹⁵. Негизинен мусулман башкаруучулар карамагында жашаган жөөттөр менен христиандарга зыян келтиришчү эмес¹⁶. Көпчүлүк аймактарда каратылгандан бир кылым өткөндөн кийин гана динди кабыл алуу ишке ашкан. Ислам дүйнөдөгү ири мусулман өлкөсү болгон Индонезияга согушсуз, басып алуусуз эле, соодагерлер менен сопулар аркылуу жайылган¹⁷.

Моңголдор мусулман дүйнөсүнүн маанилүү бөлүгүн каратып, талкалагандан кийин, кайра алар ыктыярдуу түрдө исламды кабыл алышкан. Моңголдордун урпактары, мисалы моголдор сыяктуулар ислам дининин цивилизациясын жана өздөрүнүн маданиятын пайда кылышты. Мусулмандык басып алуучулуктун алгачкы он жылдыктарында христиандар тарабынан куугунтукталган жөөттөргө болгон мусулмандардын мамилесинен алардын цивилизациялуу жүрүм-турумундаана байкоого болот. Христиан куугунтугунан качкан

жөөттөр мусулман өлкөлөрүнөн башпаанек издешкен. Испанияда мусулмандар көп учурда өздөрүнүн региондорун башкаруу үчүн жөөттөрдү дайындашар эле. Башка мусулман өлкөлөрүндө болсо, жөөттөр өз жамааттарын сактап, өз мыйзамдары менен жашашкан. Ошондой эле алар мусулмандардын өкмөттүк жана академиялык мекемелериндеги жашоосуна да катышып турушкан. Дин жана философия жаатындагы жөөт окумуштуулары мусулмандар башкарган мезгилде айрым маанилүү ийгиликтерге жетишишкен, болгондо да, окумуштууларынын көпчүлүгү борбор калааларда ордун табышкан. Мусулмандык Испания иудаизмдин (жөөтчүлүктүн) интеллектуалдык борбору болгон.

Бешинчи бөлүм

Европадагы жана Батыш Азиядагы ислам цивилизациясы

Ислам империясы тез арада океанга ээ болгондон кийин, мусулман дүйнөсү дагы да кеңейди. Кылымдар бою арабдар кайыктар менен кемелер аркылуу саякаттап, бир порттон башка портко товар ташып турушкан. Мусулмандар кеме жүргүзүү көндүмдөрүн жакшыртып, ага багыттоочулукту кошушкан, Батыш муну кресттүүлөрдүн жортуулдарында гана көрдү, андан тышкары мусулмандар гректерден өздөштүрүп алган алгачкы мезгилдерде асман телолорун аныктаган инструментти да (астролябия) жакшыртышкан болчу. Ошондой эле алар кытайлардан¹⁸ магниттик багыттоочту алышып, компасты ойлоп табышкан. Мусул-

мандардын кеме жүргүзүү иштери өнүгүп олтурган жана үчүнчү халиф Усмандын тушунда жакшы жабдылган аскердик-деңиз флотунун Жер Ортолук деңизин көзөмөлгө алгыдай мүмкүнчүлүгүнө алып келген. Кийинчерээк мусулман кемелери Индия менен Кытайга, ошондой эле Африканын чыгыш жээктерине соода-сатык үчүн өтө баштаган. Англиче «адмирал» сөзү арабдардын «амир» (башчы) деген сөзүнөн келип чыккан.

Испания менен Сицилияга жеткенден кийин мусулмандар чоң аймакты каратуу жана басып алуу боюнча андан ары аракет көрүшкөн жок. Ислам цивилизациясы Сицилияга, анын искусствосуна, билим берүүсүнө жана айыл чарбасына маанилүү таасир тийгизген. Ал жерде мусулмандар эки жүз жыл бийлигин жүргүзүшкөн. Рожер I королунун тушунда соода жана айыл чарбалары сыяктуу эле аралдар да мусулмандардын колунда турган. Ал эми алардын аралашуусу христиандык-мусулмандык маданиятты пайда кылган. Сицилия Рожер II менен Фридрих IIнин башкаруу учурларында деле мусулман маданияты бойдон кала берген, ал эми кеме куруу жана парустук сүзүү боюнча мусулмандык тажрыйба Сицилиянын Рожер IIнин тушунда алдыңкы деңиз дөөлөтү болушуна жардам берген¹⁹. Фридрих II чыгыштагы мусулман дүйнөсү менен өзгөчө мамиледе болгон жана мусулман башкаруучулар анын жакын досторунан болушкан, бирок мындай алака Европада анын душмандарын пайда кылган²⁰.

Дүйнө жүзүн кыдырган мусулман соодагерлери менен деңизчилери да өз салымдарын география илимине кошушкан: алар жол белгилери жана жазмалары болгон. Алар мусулман жерлеринде жөөттөр менен христиандардын саякаттоосуна да жол көрсөткөн. Ошол эле учурда мусулмандардын Азиядагы каратуулары улана берген: Индияда, Орусиянын түштүгүндө жана Кытайдын түштүк-батышында. Мусулмандар мындай алыстыктагы аймактар менен байланышты үзбөө үчүн почта системасын түзүшкөн жана бул системаны аббасиддердин тушунда Багдадды борбор кылуу менен өнүктүрүшкөн. Мындай ийгиликтер менен изилдөөлөр Куран жана пайгамбардын хадистерине (айткан сөздөрүнө) ылайык келген.

Мусулмандар башка маданияттарга ачык-айкын болуп жана башкалардан өзүлөрү да үйрөнүп турушкан. Ислам кайсы жерге жетсе, ошол жерде цивилизациялык жашоого башат койгон. Мусулмандык таасир көптөгөн шаарларда жана бүткүл дүйнөдө байкалып турган. Борбордук Азиянын мал чарбачылыгын жүргүзгөн региондору соода жолдоруна жакын болгондуктан ислам дини тез жайылган. Дин түндүккө жана чыгышка жайыла электе эле борбордук азиялыктар менен суфийлер бул жолдордон алыс жашагандарга исламды жеткиришкен. Ошондуктан мусулман дүйнөсүндөгү кыштактар дүйнөнүн башка бөлүктөрүндөгүдөй өзүнчө бөлүнүп коюлган эмес эле. Шаарлар менен болгон эң маанилүү байланыш дин окутуучулары аркылуу болгон. Исламдын жеңиштери башка империялардыкындай эмес болчу, анткени мусулмандык башка-

руу негизинен жумшак болгон. Мусулмандар кайсы өлкөлөрдө жайгашса, ошол жерлерде соода-сатыкты көбөйтүү жана билим берүүгө шарт түзүү менен жа-шоону жакшыртууга жардам беришкен.

Алтынчы бөлүм

Соода-сатык

Арабдар исламга чейин эле соодагер болушкан, айрыкча Мекке аркылуу өткөн Жыпар жыт жолунда ладан, тагыраагы тропиктик жыгачтардан алынуучу чыйыр сымал жыпар жыттуу заттарды жыйнашкан жана сатышкан. Мусулмандар шайыр-шатман сатуучулардан жана сатып алуучулардан болуп чыга келишти. Египеттен жана Жер Ортолук деңиздин түндүгүнөн тышкары, соода менен динди жана аны тутунгандарды Сахарадан түштүккө кеткен Африка өлкөлөрүнө жеткирип, мусулмандар ал аймактарда да соода менен алектенишкен жана кербен жолдорун кеңейтишкен. Бул өзөк ислам цивилизациясынын бүткүл дүйнөдө өсүшүнө жол берген. Коммерциялык зиректик, диний ишеним жана диний ачыктыктын айкалышуусу мусулман дүйнөсүндөгү өсүп-өнүгүүнүн кудуреттүү күчү болуп чыккан. Мусулман соодагерлер эки негизги дөөлөттүн – Персия менен Византиянын райондорун натыйжалуу бириктирип, соода-сатыкты жакшыртышкан жана соода жолдорунда, каратылган аймактарда жыргалчылыкты көбөйтүшкөн.

Дүйнөнүн ар бурчуна жайланышкан мусулмандар акчаларды, акча кирешелерин алып келишкен жана ке-

ректөөчүлүктү да өнүктүрүшкөн. Көрүнүп тургандай, мусулмандардын мыкты ишкердигинин натыйжасында мусулман эместер айылдарда да киреше таап турушкан жана мусулмандар византиялыктар менен персиялыктардын тушундагы мезгилге салыштырмалуу жашоонун жогорку деңгээлинде болушкан. Ошондой эле, мусулман өлкөлөрүндө сооданы көтөрүү үчүн соодагерлердин социалдык макамы болгон. Соодагерлер коомдун интеллектуалдык деңгээлине таандык болуп, алар балдарын чоң окуу жайларга беришкен. Ошондой эле кол өнөрчүлөр да чоң сый-урматка ээ болушкан.

Исламдын пайда болушу жана Курандын тыюу салуусу менен Жыпар жыт жолу коргоого алынып,²¹ ал Ажылык жолу деп тааныла баштаган. Соода-сатык мусулмандар үчүн өтө маанилүү болгондуктан, Меккеге болгон ажылык сапар убагында эле буюмдар алынып, кайра сатылган. Ошондуктан ал шаар тынч, диний жана эл аралык соода борбору болуп калган.

Мусулмандар Сахара аркылуу Африкага каттап, ал аймакка ислам цивилизациясын алып келүү менен бирге аймактагы соода-сатыкты тарыхый масштабдын чегинен ашыра кеңейтишкен. Сахаранын түштүгүндөгү ички райондорду кошпогондо, кеңири маршрут Батыш Сахарадан башталып, Чыгыш Африкага чейин жеткен. Африканын жарымынан көбү мусулман эмес болгон чакта жана континенттин региондору тилдери боюнча гана бөлүнүп турганда ислам соода-сатык менен кошо жайылган. Африкада исламдын кабыл алы-

нуусу соода үчүн да маанилүү болуп, африкалыктар бат эле жуурулушуп кеткен жана сооданын активдүү катышуучулары болуп чыгышкан. Жер Ортолук деңиздин порттору Европа менен соода кылуу үчүн курулган жана ар кандай кербен жолдору менен байланыштырылган.

Мусулмандардын Кытай менен болгон алгачкы байланышы, алардын Африка менен болгон алгачкы жолугушуусундай болгон. Көптөгөн соодагерлер Кытайдан жай табышып, ал жакта маанилүү даражадагы мусулман калкын түзүшкөндүктөн, бул жагдай кытайлардын, андан кийин моңгол башкаруучуларынын аларды кабыл алуусуна алып келген. Мусулмандар эзелтеден Кытайдан жибек ташуу үчүн колдонулган Улуу Жибек жолун да пайдаланышкан. Мусулман соодагерлер маршрутту жакшыртып, анын коопсуздугуна кам көрүшкөн жана ошол эле убакта Персия менен Кытайдын ортосунда исламга чейинки мезгилден бери келе жаткан деңиз соодасын да колдоно билишкен. Мусулмандар менен кытайлардын кургактагы эң эрте байланышы Батыш Кытайда жүзөгө ашкан. Кантондо мусулман калкы көбөйүп өскөн жана аларга ислам укугу боюнча өздөрүнүн казысы дайындалган.

Кытайлыктар менен мусулмандардын ортосунда соода өнүгүп, Кытай деңиз соодасы жана кеме жүргүзүү жагынан мусулмандардын жетишкендиктеринен өзүнө пайда тапкан. Индия менен Кытай аркылуу өтүүчү «муссондук маршрутту» бойлой жүргөндө соодагерлер менен жергиликтүү жамааттардын ортосундагы

достук мамилелеринен көптөгөн мисалдар болгон. Ыраакы Чыгыштын соодагерлери Жер Ортолук деңиз аркылуу мусулмандык Испанияга коопсуз түрдө жана жеңил-желпи саякаттай алуусу үчүн мусулмандар Кытай менен Батыштын ортосунда байланыш түзүлүшүнө да шарт түзүшкөн²². Мындай жаңы соода биримдиги кылымдар бою, кресттүүлөрдүн жортуулдары сыяктуу согуштардын убагында да сакталып турган жана европалыктарды да ичине камтыган. Мусулмандык соода-сатык Европанын континентин жакшыртып, анын майда феодалдык аймактардын конгломератынан эл аралык сооданын кеңири зонасына айланып калуусуна жардам берген. Исламдан алынган окуу менен бирге бул жагдай Кайра жаралуу доорунун келип чыгышына да түрткү берген.

Жетинчи бөлүм

Айыл чарбасы жана технология

Айыл чарбасы мусулман соодасынын борбордук элементи гана болбостон, ал мусулман дүйнөсүнүн экономикалык жана маданий экспансиясынын аныктоочу фактору да болгон. Ислам дүйнөсү тууралуу Батыштагы бурмаланган жана көндүм болгон элестетүүлөрдөн улам тарыхта бул тууралуу көп маалымат жок. Факты жүзүндө, мусулмандар бул жагынан абдан жакшы кабардар болушкан жана жеткиликтүү айыл чарба продукциясын кеңейтүүгө, ошондой эле беде сыяктуу жаңыларын киргизүүгө жардам беришкен. Алар өндүрүштүн көлөмүн чоңойткон жана экономиканы бекемдеген бир катар мактоого аларлык өзгөртүүлөрдү

ишке ашырышкан. Бул жаңычылдыктар эң эле жемиштүү маданияттарды, дагы да адистештирилген жер иштетүүнү жана ирригациялык системаларды жаңылоону ичине камтыган. Негизги натыйжалар мөмө-жемиш, жашылча-жемиш, күрүч, дан-эгин, кант камышын, пальма жана пахтаны өстүрүүдө болгон²³.

Мусулмандар айыл чарба продукцияларын жана эгип-өстүрүү усулдарын мусулмандык Испанияга чейин алып барышкан, анын натыйжасы ал жакта экономиканын маанилүү деңгээлде өсүүсүнө жана Жакынкы Чыгыш менен Азияга экспорт кылынуусуна да алып келген. Алар Азиядан чыккан цитрус, банан жана манго сыяктуу мөмөлөрдү башка өлкөлөргө жана андан ары Испанияга чейин жеткиришкен. Алар дарбызды өстүрүп, жайылтышкан жана үч жашылчаны: шпинат, баклажан жана артишокту булар өскөн жерлерден башка жактарга да тааныштырышкан. Мусулмандар буудай, жүгөрү жана күрүч сыяктуу азык-түлүктөрдүн жайылуусуна, көп учурда жаңы сорттордун пайда болушуна жана эгип-өстүрүүнү жакшыртууга шарт түзүшкөн. Лингвистика көрсөткөндөй, Италияга түтүк кесмени (макаронду) мусулмандар алып келген²⁴. Мусулмандар күрүчтүн негизги азык болушуна жардам берип, анын керектелүүсүн көбөйтүүгө жооптуу болушкан жана батышка кокос жаңгагы менен курманы алып келишкен. Батышка айыл чарба азыктарын мусулмандар ташышкандыгына карата эң эле күчтүү лингвистикалык далил катары «сахар» сөзүнүн арабчадагы «суккар» сөзүнөн келип чыгышын айтсак болот.

Пахта өнөр жайы да мусулман дүйнөсүндө өнүккөн, «cotton» (пахта, кебез) сөзү арабчадан келип чыккан жана пахта көптөгөн мусулман өлкөлөрүндө жана Европада кеңири кулач жайган популярдуу жана өтө маанилүү текстиль болуп калган. Анын жайылуусунда Багдад ири соода борборуна айланган.

Бардык айыл чарба азык-түлүктөрү Азия менен Африкада исламга чейин эле кылымдар бою болуп келген, бирок бул цивилизация алардын ар түрдүүлүгүнө жана жайылуусуна өзгөчөлүктөрдү кошту. Ислам цивилизациясы аларды дүйнөнүн көп бөлүктөрүнө таратты. Көрсөтүлгөндөй эле, мурунку Египет, Месопотамия жана Кытай цивилизациялары кеңейүүгө эмес, өсүүгө умтулгандыгындай эле, ислам да инсан менен коомдун өнүгүүсүнө жана жакшыруусуна өбөлгө болгон.

Мусулман өкмөтү адамдар менен товарлардын кыймылын өз мыйзамдары, бирдиктүү валютасы, салмак жана өлчөм бирдиктери менен, ошондой эле кербен жолдору аркылуу жеңилдетип турган. Мусулман инженерлери ирригациялык системаларды иштеп чыгууда, саатты, шамал тегирменин ойлоп табууда жана да дистилляция, айнек, парфюмерия, килем жана башка көптөгөн нерселерди жасоодо алдыга кетишкен. Жалпылап айтканда, мусулмандардын империясы европалыктардын, африкалыктардын, арабдардын жана азиялыктардын коммерциялык турмушуна кылымдар бою зор таасирин тийгизип келген. Мусулмандардын динди жана маданиятты жайылтуудагы ийгилиги

экономикалык өнүгүүгө да негиз салган. Мусулмандардын усулдарынын, азык-түлүгүнүн жана тилинин дүйнөнүн ар кайсы жерлерине сиңип кетүүсүнө соода-сатыктагы достук мамилелери шарт түзгөн.

Сегизинчи бөлүм

Ислам окуусунун гүлдөп өсүүсү

Мусулман жамаатынын өсүүсү менен бирге эле илим-билим да өнүгүп, мындай аракеттер Аббасид халифатынын улуу кылымы доорунда көбөйө берген. Бул убакта мусулмандар негизинен Куран жана башка диний темалар, анын ичинде пайгамбардын өмүр баяны боюнча китеп жаза башташкан. Ушул доордо ар кандай элдердин эмгектеринин, мисалы грек менен фарси сыяктуу тилдерден арабчага которулган котормолордун эң көп саны катталган. Кийинчерээк араб тили батыштагы окуу жайларда окутуу тили болуп калса, ирандык фарси тили көп сандаган араб сөздөрү менен толукталган.

Ирандын Жундишапурундагы окуу жай сыяктуу окуу мекемелери жана китепканалар мусулмандардын доорунда стипендиянын да, үйлөрдөгү кеңири индивидуалдык коллекциялардын да өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзгөн. Испаниядагы Хаким II деген халифтин китепканасында 400 000 китеп болгон. Каирдеги Аль-Азхар университети сыяктуу жогорку окуу жайлар пайда кылган академиялык салттар азыр да, айрыкча батышта практикаланып келет.

Халиф Харун ар-Рашид – дүйнөлүк деңгээлдеги мамлекеттик ишмер болгон биринчи халиф. Анын башкаруу мезгилинде Багдад шаары исламдын «алтын кылымынын жүрөгү» деген наамга татыган. Ар-Рашиддин дүйнө жүзүндө көрүнүктүү болуусуна анын «Араб түндөрүндө» чыгармасында легендарлуу каарман болгондугу себеп болду. Ар-Рашиддин уулу жана мураскору аль-Мамун мугалимдеринен сабак алган соң, укук таануу, адабият, философия риторика жана башка илимдерде мыктылардан болуп чыккан. Аль-Мамун халиф болгондо Багдадда негиздеген «Даанышмандык Үйүнө» бүткүл дүйнөдөн илимпоздор тартылган жана ал жер изилдөөлөрдүн, астрономиянын жана көптөгөн грекчеден, фарсичеден которулган котормолордун жана санскрит эмгектеринин борбору болуп калган. Грек чыгармаларынын арабдашкан нускасы Латын Европасына жетип, ал жакта Аристотель менен грек тексттерине болгон кызыгууну туудурган. Котормолор которулуп жаткан убакта Батыш да, «классикалык Греция» да жок эле.

Аялдар Куран үйрөнүү, укук таануу, теология, искусство жана медицина жагынан билим алууда ийгиликтерге жетишишкен. Акушер аялдарга талап көп болсо да, аялдар медицинанын башка тармактарын үйрөнүшүп, хирург жана дарыгер болуп турушкан. Башка тармактар боюнча окууларда да абройго жетишкен көптөгөн аялдар болгон. Алардын арасынан 17 аял башкаруучулук жана акимдик кызматта, 9 аял чечендик өнөрпоз, мечит жана башка коомдук жайларды кургандардан 4 аял, 42 теолог, 23 музыкант жана 76

акын аял чыккан. Халифтердин жубайлары бири-бири менен ыр чыгаруу боюнча атаандашып турушкан.²⁵

Имам аль-Газали ошол кезде окутуунун жана тажрыйбанын үлгүсү болуп турган жана ислам теологиясы боюнча улуу аалым болгон. Ибн Халдун социологиянын негиздөөчүсү жана социалдык илимдердин алгачкы изилдөөчүсү катары тарыхта таанымал орду бар чоң интеллектуалдардын бири болгон. Арнольд Тойнби анын *Мукаддимасын* (пролог, дүйнөлүк тарых боюнча эң чоң эмгек) тегинде улуу чыгарма болуучу тарыхтын философиясы катары баяндайт²⁶. Ибн Халдундун перспективасы абдан кеңири: жаралуудан баштап, библиялык, грек, перс жана рим мезгилдериндеги окуяларды, анын ичинде арабдардын тарыхын жакынкы жылдардагы окуяларга чейин ичине камтыйт.

Батыштын окуу жайларында араб тилинин колдонулуусу улантылып олтуруп, ал Батыштын окумуштууларына, айрыкча Кордовадагы мусулман окуу борборунда жеткиликтүү болгон. Батыш окумуштуулары чиркөөнүн көзөмөлүндөгү окуу жайлардан алыстап, өз алдынча боло баштаган. Ислам цивилизациясынын гениалдуулугу анын башка маданияттардан алган билимди кантип колдонуп, кантип өзүнүн интеллектуалдык чөйрөсүн түзгөндүгүнөн жана дүйнөлүк илим-билимге салым кошкондугунан көрүнүп турат. Интеллектуалдык ишмердик ислам цивилизациясында ар дайым болуп туруучулардын бири болгон.

Тогузунчу бөлүм

Илимдер

Куран табияттын кооздугун жана физикалык дүйнөдө Кудайдын кереметтери болгондугун баса белгилейт. Курандын көп жеринде жаратылышка жана илимдин элементтерине шилтеме жасалып, илимий изилдөөгө да кызыктырып, аларды Кудайдын жаратуусу менен байланыштырат²⁷. Куран табият дүйнөсүнүн фактыларына да көңүл бурдурут жана ушундай *такдир*ди же «өлчөмдү» баса белгилейт: тигини да, муну да капарга албастан, сан менен сапаттын соңку чегин теңдештирүү²⁸.

Алгачкы мусулман аалымдары Куранда баяндалган чечмелөөнүн негизинде жердин тоголок экендиги жөнүндөгү бүтүмгө келишкен. Европалыктар, бул фактыны Кайра жаралуу доорунда кабылдабастан, жердин жалпак экендигине ынанып кала беришкен²⁹. Мусулмандык Испанияда мусулман жана жөөт астрономдору Аристотелдин чыгармаларынын пайдасына тартып, Птолемейдин теорияларын четке кагышкан. Мусулман астрономдору Птолемейдин планетардык үлгүсүн анын мусулман альманахтарынын жадыбалдарына ылайык келүүсү үчүн оңдоп түзөшкөн жана бөлөк планеталык системалардын бар экендигин моюндашкан³⁰. Ошондой эле, мусулмандар грек геометриясын билгенге чейин эле *пи* аркылуу периметрди эсептешкен.

Мусулмандар өздөрүнүн каратып алууларында византиялык жана персиялык илимий мекемелерге тийбей, аларды сактап калышкан. Жундишапур мусулман дүйнөсүнүн илимий борборуна айланып, анын илимпоздору омейяддардын борбору болгон Дамаскка келип турушкан. Исламдык илим кылымдар бою дүйнөдө үстөмдүк кылып келген жана ал аббасиддердин башкаруу доорунда гүлдөп өнүккөн. Индия, Персия жана Византиядан келген илимпоздор мусулман аалымдарынан билим алуу үчүн Багдадга чогулуп турушкан. Бардык илимий материалдар илимдер үчүн жаңы болуп эсептелген тилде жазылган. Бардыгы чечмеленерден мурда арабчага которулуусу жаңы терминологияга жана ошол мезгилдин талабына ылайыкташууга алып келген.

Астрономия жаатындагы жетишкендиктер багытты аныктоо жана убакытты эсептөө үчүн топ жылдыздардын абалын жана жылдыздардын кыймылын билүүсү керек болгон саякатчыларга чоң жардамын тийгизген. «Ай баскычтары» деп таанылган 28 ырааттуу жылдыздар тобун бөлүшкөн арабдар үчүн Ай дагы зор мааниге ээ болгон. Айдын бул баскычтардагы абалы жыл мезгилдерин көрсөткөн.³¹ Мусулмандык Испания жердин тоголок экендигин батышка үйрөткөн жана астрономиялык жадыбал сыяктуу баалуу эмгектерди да өткөрүп берген.

Исламда химия илими ислам пайда болгондон бир жарым кылымдан кийин өнүккөн. Мусулмандар математикада да Мухаммед ибн Мусанын алгоритми аркылуу жана алгебра, геометриялык маселелер, да-

ражаларды ченөө жана тригонометриялык жадыбалдардын өнүгүүсү менен маанилүү ийгиликтерге жетишишкен.³² Исламдык илимдер бул цивилизациянын башка цивилизациянын жетишкендиктерине, айрыкча Персия, Индия жана Байыркы Грециянын илимдерине ачык болгондугу үчүн өнүгүп кеткен. Мусулман башкаруучулары тарабынан сыйланып турган котормочулук өнөрү да маанилүү роль ойногон жана ислам илимдери Кайра жаралуу дооруна болгон таасирин уланта берген.

Онунчу бөлүм

Медицина

Ислам жаңы пайда болгон жылдары Кытай, Индия, Греция жана Персия медицина жагынан өнүккөн өлкөлөрдөн эле. Дарыгерлердин араб жана перс дүйнөсүндө эмгектенүүсүнө шарт түзүүчү Персиянын алдыңкы окуу борборлору жайгашкан Жундишапурдан грек окумуштуулары да орун алышкан. Ал дарыгерлердин айрымдары ооруларга, туура тамактанууга жана тазалыкка тиешелүү жалпы кеңеш берип кеткен Мухаммед пайгамдардын замандаштары болгон. Мусулман дүйнөсүндө медицина илими өнүккөн чакта да, IX кылымда жашаган сарай табыбы Хунайн ибн Исхак сыяктуу Жундишапурдан чыккан дарыгерлердин медициналык кеңештерине кийинки халифтер муктаж болуп турушкандыгы маалым. Хунайн грек эмгектерин арабчага которуп, мусулман дүйнөсүндө таасирдүү орунду ээлеген, медицина боюнча жүзгө жакын эмгектерди жазган жана болочок атактуу дарыгерлерди окуткан.

Аббасиддердин тушунда бардык эле аалымдар анча-мынча медициналык билим алып турушкан. Ошондуктан айрымдары ар тараптан билими бар эрудит болушкан. Чөйрө да окуп үйрөнүүгө ылайыкташып, дарыгерлер абдан бааланган. IX кылымдын башында эле Багдадда 860 лицензиялуу дарыгер жана көптөгөн ооруканалар менен мектептер болгон³³. Ислам медицинасынын тарыхындагы маанилүү учур негизги тексттердин авторлору жана философ болушкан, үч улуу дарыгердин: аль-Рази, аль-Мажуси жана Ибн Синанын жашаган мезгилин ичине камтыйт. Аль-Разинин эмгектери араб медицинасынын жогорку деңгээлде өнүккөндүгүнөн кабар берет жана анын эң маанилүү салымдарынын бири катары кызылча оорусунан чечектин бөлүнүп каралуусу болуп саналат. Ал жазган 200дөн ашык китептин жарымы медицинага тиешелүү болгон, анын ичинде грек медицинасы боюнча 10 томдук трактат да бар.

Абу Али аль-Хусайн ибн Сина (Авиценна) мусулман дарыгерлеринин ичинен эң таанымалы жана орто кылымдагы көрүнүктүү философтордун бири болгон. Мусулман медицинасы анын эмгектери менен медициналык таланттары аркылуу өнүгүүнүн туу чокусуна жеткен. Медицинанын тарыхында Ибн Синанын мынчалык жогорку деңгээлде ардакталуусуна Батышта беш томдук *The Canon* деп таанылган анын *аль-Канун фи аль-Тибб* (*Медицинанын эрежеси*) деген шедеври себеп болгон³⁴.

Мусулмандык Испаниянын алгачкы кылымдарында дарыгер болууга умтулган илимпоздор билим алуу жана окуу жайлар менен ооруканалардан тажрыйба алуу максатында Багдадга, Каирге, Дамаскка жана Иранга саякаттап барып турушкан. Кийин мусулмандык Испаниянын өзү тарабынан негизделген медициналык жана философиялык борборлору бар окуу жайлар болсо, мусулмандык билим менен тажрыйбанын XII кылымда Европанын башка бөлүктөрүнө да агып келүүсүнө шарт түзгөн. Андалустук мусулман илимпоздорунун ичинен эң атактуусу Ибн Рушд же Аверроэс болгон. Ал Батышка философия жагынан таасир эткен, ошондой эле сот, дарыгер катары зор ийгиликке жеткен жана комплекстүү медициналык энциклопедиянын автору болгон. Эдвард Браун араб жана араб эмес мусулмандардын химия жана медицина жаатында гректерден мурас кылып алынган илимий доктринанын түзүлүшүнө эң эле зор салым кошушкандыгын жазат. Жыйынтыктап айтканда, мусулмандар химия менен ботаниканы өзүнчө дисциплина катары эмес, дарыларды жасоодо пайдалуу экендигине көңүл буруп карашкан. Медициналык жана фармацевтикалык билимдер бүткүл мусулман дүйнөсүнө медициналык өзгөчө мектептердеги адистерден сабак алуу үчүн саякаттаган илимпоздор аркылуу жайылган.

Мусулмандар өздөрүнүн ооруканалары менен таанылгандыгын жана оорукананын мыкты түрүн ойлоп табышкандыгын бүгүнкү күндө дүйнө эли билет. Мындан тышкары, ислам цивилизациясы дарыкананы ачып, кийин Европанын медицинасына өтүүчү фар-

мацевтикалык терминология менен практиканы, анын ичинде дарыларды жасоо усулдарын иштеп чыккан. Мусулман медицинасынын таасири күчтүү болуп, ал кеңири жайылган жана орто кылымдагы илим-билимдин исламдык парадигмасы өз багытында терең жана ар тараптуу болгон.

Он биринчи бөлүм

Араб адабияты

Адабият менен искусство бардык жагынан ислам цивилизациясынын эки маанилүү жана туруктуу жетишкендиги болгон. Мусулмандардын чыгармачылыгы адамзаттын ийгилиги катары бааланган жана анын ичине мусулман эмес өлкөлөрдөгү мусулман чыгармалары да камтылган. Мусулман адабиятынын өзөгүндө анын тили жана анын кандай колдонулгандыгы турган. Ар бир маданияттын өзүнө мүнөздүү формалары, метафоралары, символдору жана жүйөлөрү болот жана булар ислам маданиятына да айрыкча тиешелүү. Мусулман адабияты мусулмандын кулк-мүнөзүн чагылдырат жана өзүнүн өзгөчө белгилери бар: Куран менен ислам жөнүндөгү билим жана исламга чейинки поэзия, чечендик өнөр, жомоктор жана тарыхый фактылар менен уламыштарды, тарыхый адамдардын жашоосун бириктирген санжыралык баяндар сыяктуу адабий салттар. Улуу тарыхчы Ибн Халдун белгилегендей, Абу аль-Фараждын «*Ырлар китеби*» «өтмүштө (арабдардын) жетишкен бардык поэзия, тарых, музыка жана башка ушул сыяктуу артыкчылыктардын барын өзүнө камтыйт»³⁵.

Исламга чейинки тарыхта жана уламыштарда уруулук баатырлар сыяктуу эле падышалар да башкы каарман болушкан. Бедуиндердин тарыхый окуялары ыр түрүндө айтылгандыктан, чөл баатырларын мактап ырдоо салт болуп калган. Арабдар поэзияны адбан кадырлашкан жана аларда эң эле атактуусу *Муаллакат (Жети ода)* болгон³⁶. Аны көпчүлүк арабдар азыр да жаттап, бүт бардык томун окуп жүрүшөт. Кийин ислам адабиятка таасир эткенде да, пайгамбардын жашаган мезгилинде деле Куран акындардын көнүгүүлөрүнө тоскоол болгон жок. Анын үстүнө, алгачкы төрт халиф пайгамбарга караганда поэзияга көбүрөөк кызыгып, баалуулуктарга жана ислам адеп-ахлагына негизделген чыгармаларды жогору баалашкан³⁷. Омейяддардын доору акындардын арасына мезгил талабындагы ылайыктуулукту жана кыймылдуу тилди алып келген, ошондой эле *газалдар*, сүйүү поэмаларынын жаңы формасы пайда болгон. Исламга чейинки мезгилдеги сүйүү поэзиялары ислам келгенден кийин кайрадан жазылып, омейяддардын тушунда Мекке менен Мединада музыка менен ырдын бир бөлүгү болгон. Сүйүү поэзиясы тема боюнча кыйыр түрдө, эки маанини бергенге умтулат.

Ал аймактарда проза жазуу жагынан өнүгүү болсо да, сабаттуулук эми эле жайыла баштаган региондордо чечендик өнөр сүйлөөнүн негизги каражаты болуп келген. Эзелки жазылган эмгектер тарыхый болсо да, эски уламыштар жазылып алынып турган. Эң эле популярдуу аңгемелер исламдын алгачкы согуштук окуяларына тиешелүү болуп, көпчүлүк учурда көр-

көмдөлгөн. Прозаикалык эмгектердин атактуусу Ибн Исхак жазган жана Мухаммед пайгамбардын туугандары менен жолдошторунан калган маалыматтар аркылуу пайгамбарды тааныган адамдар менен болгон маектерге негизделген Мухаммед пайгамбардын биографиялык тарыхы болгон. Анын булактык чынжыр усулу пайгамбардын мезгилине чейин жетет жана ал усул мусулмандар үчүн Курандан кийинки маанилүү диний колдонмо болгон «пайгамбардын жолу» деген маанидеги сүннөттү, башкача айтканда, хадистер жыйнагын жазууда да колдонулган.

Баатырдык эпикалар сыяктуу прозалардын көбүнчөсү аббасиддердин доорунда 500 жылдын ичинде жазылган жана халифат тарабынан жаралган космополитикалык маданияттын астында кылдаттык менен өнүккөн. Бул проза поэзиянын доминанттык макамы менен бет маңдай келет. Омейяддар доору менен аббасиддер доорундагы араб-ислам адабиятын айырмалап, бөлүп караса болот. Аббасиддердин башкаруусунун, айрыкча алгачкы жарымынын адабият, философия, илим жана искусство үчүн мааниси зор. Адабий проза үстөмдүк кылып турган чакта да, поэзия чоң кадыр-баркка ээ болуп, көбүрөөк окуулар жана бөлөк маданияттар менен, айрыкча перстер менен болгон кеңири байланышы аркылуу күчөгөн.

Баштапкы мезгилдеги адабий эмгектердин ичинен «*Миң бир түн*» деген окуялар жыйнагы эң эле популярдуу жана атактуу болгон. Аңгемелердин көпчүлүгү фарси тилинен которулган жана бедуйн аңгемелери

менен араб элдик ырларына бириктирилген, көп учурда мусулмандар үчүн тарбиялык баян боло баштаган. Мындай процесс жомоктордун терең маани-маңызын чыгарууга таасир эткен.³⁸

Проза багытына болгон зор кызыгуунун жаралышына кыйытма жана экилик маанилери бар драматикалык жанр, тагырагы, композициянын *макамат* деп аталган жаңы формасы зор таасир берген. Ахмад аль-Хамадханинин *макаматы* башынан бери эле араб тилинин Курандан кийинки эле мурасы катары каралып келген³⁹. Аббасиддердин доорунда поэзия кеңири мазмуну, усулдары жана стили менен мурункусуна караганда жеткиликтүү болгон.

Он экинчи бөлүм

Фарси адабияты

Иран араб дүйнөсүнөн сырткары турса да, ислам цивилизациясы менен маданиятына зор салым кошуучу болуп саналат. Көп сандаган иран тектүү илимпоздор эмгектерин арабча жазышкандыктан, алар араб цивилизациясынын тарыхына кирген. Фарси тилинин кайрадан жаралышынан кийин фарси адабияты пайда болуп, тез арада өзүнүн татыктуу ордуна жана бийиктигине жетти. Фарси адабиятынын алтын кылымы Иран жана ислам маданиятынын тарыхындагы кайталангыс учур болуп саналат. Руми, Сади жана Хафиз сыяктуу таанымал акындардын эмгектери көптөгөн башка тилдерге которулган жана батыштын көрүнүктүү авторлору тарабынан бааланган.

Араб жана фарси тилдеринин экөө тең бай тилдерден болгону менен, ислам башталган убакта араб тили маанилүү бир деңгээлде оозеки түрдө болгон, ал эми фарси тили ал убакта кеңири жайылган жазма адабиятка, анын ичинде эпикалык поэмаларга ээ эле, алардын жанрлары кийин ислам адабиятынын бир бөлүгү болуп калган. Исламдын келиши фарси тилин өзгөртүп, пахлави алиппеси араб жазуусуна жана кошумча үнсүз тыбыштарга алмаштырылган. Араб тили менен Куран фарси сөздүгүн андан ары дагы да байытышкан⁴⁰. Мусулмандар, айрыкча аббасиддер Иран маданиятын өздөштүрүп, ошол эле учурда Иран маданиятына салым да кошкон.

Ирандыктар башка тилдердеги эмгектерди араб тилине которгон убакта, арабдар өздөрүнүн сөздүк көрөңгөсүнүн бир бөлүгүн, ислам динин жана поэзия түрлөрүн ирандыктарга беришкен. Араб *касида*-сы ирандыктар арасында панегирик катары басымдуу колдонулган алгачкы форма болгон жана ирандыктар *газал*дын да өзүнчө лирикалык формасын жаратышкан. Ирандыктар тарабынан жаралган үчүнчү поэтикалык форма – бул Омар аль-Хайямдын эмгектеринин англисче котормолору аркылуу таанылган *рубаилери* же төрт саптуу ырлар. Төрт сап менен чектелгендигине карабастан, ал чоң фарси поэзиясына алып барган. Иран *маснависи* уйкаштык менен бириккен, эки саптан турган сериялар болгон жана мындай формадагы айрым эмгектер Руминин *Маснависи* сыяктуу миңдеген саптарга чейин жеткен.

Фарси адабий прозалык стили арабчадан жаңыдан которулуп башталган убакта өнүккөн. Фарсиче (перс тили) поэзия тили катары абдан баалангандыктан, ал 500 жыл бою акындар бири-бирин алмаштырган фарси адабиятынын «алтын кылымында» бийикте тура берген. Анын кадыр-баркы Иранда бүгүнкү күндө да сакталуу. 60 000 дей куплеттен турган жана фарси эпосторунун эң белгилүүсү болуп саналган «*Шахнаамасы*» бар Фирдауси сыяктуу ирандык акындарды дүйнө эли билет. Ал арабча сөздөрдү колдонбоого аракеттенгендиктен, анын эмгеги дээрлик толугу менен фарси сөздүгүнөн турган алгачкы фарси дилбаяндарынын бири болуп эсептелет.

Суфийлик поэзия да бул мезгилде пайда болуп, өнүгүүнүн туу чокусуна жеткен. Руми исламдын улуу жазуучусу деп эсептелинген. Ал ошондой эле «Жогорку мистик» катары таанылган жана фарси мистикасынын дал үлгүсүнүн өзү катары белгилүү. Ал сүйүүнү жана жашоонун кереметтерин даңазалаган даңазачы сопу болгон. Ал «Мевлана» же «Биздин устаз» деген атак менен көпчүлүккө таанылган. Моңголдордун баскынчылыгы жана талоончулугу тушунда жашаган болсо да, Руми Куранды, исламды үйрөнүү жана үйрөтүү, саякат кылуу менен өзүнүн цивилизациясынын маңызынын маанилүү бир бөлүгүн сактап калган. Сади дагы жогору бааланып, мыкты фарси акыны деп эсептелинген. Анын баяндары адеп-ахлактык жана этикалык маанилерди камтыган жана проза түрүндө да, ыр түрүндө да айтылган. Хафиз деген башка бир чебер болсо, XIV кылымда жашаган жана тарых боюн-

ча мыкты *газал*дарды жазган жазуучу болуп саналат. Ирандын бардык акындарынын ичинен анын поэзиясы поэтикалык ыкмалардын кеңири түрлөрүн эбин таап колдонгон.

XV кылымдын аягында фарси тили жана адабияты Индияга жайылып, ал жакта жашаган мусулмандардын тили менен адабиятына таасир эткен. Бул индо-арийчеден (санскрит) келип чыгып, урду деп аталган жаңы инди тилинин пайда болушуна алып келген. Бул эки тил менен моголдор өздөрүнүн цивилизациясын жана бай маданиятын негиздешкен, ошондой эле ал кийин кайра фарси адабиятына да таасирин тийгизген. Фарси тили жана анын адабияты адабий искусствонун исламдык салтына мурда болуп көрбөгөн баалуу кенчтерди киргизген.

Он үчүнчү бөлүм

Искусство

Испаниядагы эң кооз эки эстелик ислам искусствосунун үлгүсү болуп саналат: алар Кордовадагы Улуу мечит менен Гранаданын Альгамбрасы. Бул эки имарат ачык, жаркыраган жана көркөмдүү, арабескалар менен каллиграфияга жана геометриялык оймолорго бай. Куран сулуулукту көп жеринде белгилейт⁴¹. Мусулмандар өздөрүнө Кудай тарабынан берилген сулуулукту кабыл алышып, Куран китебин жана мечиттерин кооздошкондуктан, уникалдуу исламдык визуалдык дизайн пайда болгон. Мусулман дүйнөсүнөн бүгүнкү күндө да бай дизайн менен жасалгаларды жана

кооз каллиграфияны, китептик иллюстрацияларды, миниатюрдук живописи жана иллюминацияланган кол жазмаларды көрүүгө болот. Геометриялык оймолору бар арабескалар исламдык эстетикага мүнөздүү форма болуп саналат.

Мусулмандар исламга чейин кылымдар бою колдонуп келген кол өнөрчүлүгүн, айрыкча килем жасоону улантышкан, материалдардын жана өндүрүштүн көбөйүүсү менен, эми булар бардык элдерге жеткиликтүү болуп калган. Мечиттердин жасалгасы килемдер менен жабдылган жана аны көчмөндөр да өз саякаттарында ташылуучу үй буюму катары колдонушкан. Жайнамаз бүткүл мусулман дүйнөсүндө кеңири колдонулган килем болгон. Европалык Кайра жаралуу доору башталган мезгилде килемдер мусулман дүйнөсүнөн келүүчү эң көп аздектелген товарлардын бири болгон. Алар өзүнүн мол оймолору менен бааланып, көрүнүктүү европалык сүрөтчүлөрдүн картиналарына киргизилген.

Керамика жана айнек жагынан мусулмандар калай менен глазуурлоону колдонууну кайрадан жандандырышкан, ал кийин Европага келгенде, Батыштагы карапа жасоо иштеринде үстөмдүүлүк кыла баштаган. Мусулмандар ошондой эле кооздук жана түстүү керамикаларды жасоо үчүн металлдык глазуурду колдонушкан. Мусулмандардын кооздоо ыкмалары Европага Испания менен Италия аркылуу өткөн. Италия үч кылым бою өздөрүнүн чиркөөлөрүн кооздоо үчүн мусулмандардан айнек карапа жана керамикалык та-

бактарды сатып алып турган. Мусулман дүйнөсү орто кылымда жогорку көркөм сапаттагы айнектер менен тоо хрусталдарын өндүргөн жалгыз цивилизация болуусу ыктымал. Айнек практикалык колдонууда да, кооздук катары да жайылган. Сырдоо техникасы алтынсыз же алтын менен кошо колдонулган.

Мусулман искусствосуна кайрылган билгичтер перс, моңгол жана түрк миниатюраларында чагылдырылган исламдык миниатюрдук живописстин жакшы жактарынан болушунча ырахат алып келишет. Алардын деталдары өтө кылдат жана назик көрсөтүлгөн. Миниатюрдук картиналар – имараттар, каллиграфия, бакчалар, килемдер жана кийимдер сыяктуу башка ислам искусстволорунун да мүнөздүү белгиси. Аларды жаркыраган түстөрдү, алтын жана баалуу таштарды колдонуу менен жасоодо көп каражат сарпталган.

Музыка исламдын мезгили башталгандан бери эле жашап келет жана ар бир мусулман аймагында, анын ичинде ислам пайда болгон Хижазда да басымдуулук кылат. Мусулмандар «үн искусствосун»⁴² кабыл алышкан, азыр да кабыл алып жатышат жана пайгамбар да Курандын жагымдуу үн менен окулуусуна өзгөчө көңүл бурган. Алгачкы халифтерге чейин узаган эрте мусулман «музыкасы» вокалдык болгон. Ырдап берүү, айрыкча импровизациялоо сөзү жок, жалаң үнгө басым кылган. Музыка локалдык маданияттарга таандык, анткени мусулмандар каратып алган элдердин үрп-адаттарына кийлигишкен эмес, музыка калтырылган.

Музыканын локалдык колорити салттык жергиликтүү ырларда, күүлөрдө жана аспаптарда даана байкалат.

Араб каллиграфиясы архитектура сыяктуу эле мусулман дүйнөсүндө искусствонун маанилүү формасы болуп саналат. Исламдын каллиграфияны искусствонун бир формасы катары демилгелеген биринчи кылымында Курандын скрипти Мекке менен Мединада иштелип чыккан⁴³. Курандын баштагы көчүрмөлөрү жантык скрипт менен жазылган. Скрипттин ар кандай стилдери ар кайсы массалык маалымат каражаттарында жана имараттарды кооздоодо колдонула баштаган. «Аллах» деген жазуу да ар кайсы стилдер менен символдордун көңүл чордонунда болгон. Мусулман сүрөтчүлөрүнүн гениалдуулугу, айрыкча ислам тарыхынын алгачкы жылдарында арабескаларда байкалуучу геометриялык оймолордун өнүгүүсүндө абдан чагылдырылган. Мечит исламдын бардык искусствосун, өзгөчө каллиграфия менен арабескаларды өзүнө камтып турат⁴⁴. Архитектура да исламдын искусствосу катары таанылууга татыктуу. Пайгамбардын Мединадагы мечити куполу жана мунарасы бар бардык исламдык сыйынуу үйлөрүнүн прототиби болгон.

Он төртүнчү бөлүм

Осмондуктардын ислам цивилизациясына кошкон салымы

Түрк эли, айрыкча осмондуктар ислам цивилизациясынын соңку мезгилиндеги калыптануусуна жана бышып жетилүүсүнө, айрыкча искусствосу менен ар-

хитектурасына өздөрүнүн стилдери Византия менен Европалык Кайра жаралуу дооруна ыктаган учурда из калтырышкан. Мусулман түрк султандары ислам архитектурасына жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жана жаңычылдыкты алып келип, натыйжада мусулман дүйнөсүнө таандык жана алгачкы исламдын тик бурчтуу мунараларынан айырмаланган жаңы типтеги мунаралар пайда болгон. Куполдун монументалдуу кубик сыяктуу мейкиндик менен болгон бул айкалышуусу жаңычылдык болгон. Орто Азияда түрктөр куполго окшогон чатырларда жашагандыктан, кийин ал түрк архитектурасына жана оймо искусствосуна таасир эткен. Селжуктардын доорунда архитектуралык өзгөчөлүк катары куполго көп басым жасалуусу имарат менен анын чөйрөсүн бириктирүүчү керектүү визуалдык бирдиктүүлүктү түзгөн. Көркөм өнөрдүн жуурулушуусу, албетте, осмондуктарда жандуулукту жана чыгармачылыкты жараткан. Алардын тили түркчө болгон, бирок ошол эле убакта татаалдашкан фарсиче менен араб тили акындык баяндоо салтында колдонулуп, сөздүгү байыган тил эле.

Осмон мамлекетинде жана коомунда мечит маанилүү роль ойной баштагандан тартып Осмон империясы мечиттердин курулушуна өзгөчө көңүл бурган. Константинополь шаарынын 1453-жылы кыйроосу осмон искусствосу менен архитектурасына византиялык таасирдин башталуусу катары белгиленет. Мындай таасир Султан Мехмед II жана Даңазалуу Сулейман мечиттеринде, ошондой эле алардан тышкары көп сандаган диний жана диний эмес имараттарда байкалат. Алар-

дын катарын осмондуктар Византиядан мурас кылып калган Ыйык София чиркөөсү да толуктайт. Ээленип алынгандан кийин ал чиркөө империялык мечитке айландырылган жана осмондук архитекторлор үчүн эргүү булагы боло баштаган. Италияда да, Осмон империясында да пайда болгон борборлошкон пландуу куполу бар ыйык жайлар романдык-византиялык архитектуралык мурастын бирдей убакта кайра жаралуусу катары жарым-жартылай эсептелет. Осмондуктардын дүйнөлүк дөөлөтү XIX кылымга чейин үч континентти ээлеп турган. Алар өздөрүнүн баса белгилөөсү боюнча эркин дүйнөлүк соодада алдыңкылардан болушкан жана европалык капитализмдин өнүгүүсүнө зор салым кошушкан. Классикалык байыркы доордун эмгектерин, айрыкча Птолемейдин географиясы сыяктуу европалык Кайра жаралуу доорунун картографтары колдонгон булактарды осмондук картографтары менен жазуучулар да пайдаланышкан⁴⁵.

Башка жагынан алып караганда Осмон империясы Жер Ортолук деңиздеги байыркы Рим жана Византия империяларынын мусулман мураскору болгон, ошондуктан осмондуктар да өздөрүн римдик дагы, мусулмандык дагы салттардын мураскору катары эсептешкен. Аббасид халифаты сыяктуу Осмон жарандык мамлекети да космополит жана көптөгөн маданияттардын жуурулушкан жери болгон. Дыйканчылык системасы империяны диний тиешелүүлүгү боюнча жарым автономдуу жамааттарга бөлгөн. Осмондук диний сабырдуулук⁴⁶ жана сезимталдык архитектурада, мечиттердин курулушунда, окуу жайларда чагылдырылган.

Алардын ислам менен болгон уникалдуу байланышы бардык жерде болгон жана алардын искусствону баалоосу менен калкалоосу жогорку деңгээлде эле.

Осмондуктар ар түрдүү топтордун, ошондой эле исламдык саясий салттардын мол аралашмасын да мурастап калышкан. Түрк-перс жана ислам тарыхынан алынып, жөн гана падыша дегенди туюндурган султандын негизги функциясына бийликтин адилетсиз салыгы жана коррупция сыктуу залалынан өз элин коргоо милдети кирген. Осмондуктар тарабынан көрсөтүлгөн сабырдуулуктун натыйжасында Испаниядан көчүп, Стамбулга жайгашкан жөөт (еврей) калкы сыяктуу иммигранттар жакшы кабыл алынып турган⁴⁷. Мындай маданий аралашуу осмондуктарды интеллектуалдык жана көркөм өнөр жагынан болгон алмашуулар аркылуу Европадагы Кайра жаралууга таасир этүүгө жана андан таасир алууга түрткөн.

Он бешинчи бөлүм

Кайра жаралуу доорундагы

исламдын таасири

Исламды жана мусулман дүйнөсүн баарынан мурда жок кылууну каалаган европалыктар өздөрү үчүн ислам цивилизациясынын жетишкендиктеринен, айрыкча илим жана медицина тармактарынан эң көп пайда табышкан. Мусулман дүйнөсүнүн таш-талканын чыгарган жана кресттүүлөрдүн исламды жок кылуусуна жардам берген моңголдор кийин бир канча кылым бою исламды кабыл алууну жана ислам цивилизация-

сын жайылтууну улантышкан. Алар сефевийлик Иран жана осмондук Түркия менен катар европалык колонизаторлор келгенге чейин ислам цивилизациясын сактап турган дагы бир мусулман мамлекети болгон моголдук Индияны негиздөөдө жооптуу болушкан.

Ислам коому Европадагы илим, медицина, философия жана адабиятка катуу таасир берген. Европадагы медициналык практика маанилүү деңгээлде ислам медицинасына негизделип, жөөт жана мусулман дарыгерлеринин даанышмандыктары колдонулган. Батыштын медицинасы кылымдар бою ислам медицинасынын уландысы болуп келген. Мусулман дүйнөсүнөн медицина боюнча билим алуудан Батышта сөз түрүндө баш тартылганына карабастан, мусулмандардан окуп үйрөнүү улана берген. Ислам медицинасы англис тилдүү чөйрөдө Чосер менен Шекспир аркылуу адабий жактан кабыл алынган.

Батышка мусулмандык илим-билим Испания менин Италиянын академиялык борборлору аркылуу кирсе, ал эми идеялар кресттүүлөрдүн жортуулдары учурунда жана которулган документтер аркылуу кирген. Бир катар ишеничтүү булактар белгилегендей, Европа грек философиясын ислам цивилизациясынан алган. Мусулмандардын комментарийлери негизги ролду ойногон жана мусулмандар өз ойлорун философия менен медицинанын ортосундагы тыгыз байланышка негиздөөдө алдыга кетишкен. Кайра жаралуу дооруна жана реформалоого чейин араб тили дүйнөдө эң эле кеңири которулган тил болгон.

Кылымдар бою Жакынкы Чыгыштагы мусулман өлкөлөргө окшоп келген мусулмандык Испания аркылуу Европага исламдык билимдердин көпчүлүк бөлүгү келип кирген. Көптөгөн мусулман эмес адамдар мусулманча ысымдарды, кийимдерди жана үрп-адаттарды кабыл алышкан жана араб тилин коомдук жана жеке жашоолорунда колдонушкан. Мусулмандар, жөөттөр жана христиандар, алардын ичинде Улуу Карл дагы Испаниядагы исламдык окуу жайларга билим алууга барышкан.

XII кылымда, ислам пайда болгондон беш жүз жыл өткөндөн кийин ал жерде араб эмгектерин, анын ичинде адабиятты, бирок көбүнчө илим, медицина жана философия багытындагы эмгектерди латынчага которуу иштери башталган. XIII кылымдын аягында араб илими менен философиясы Европага өткөрүлүп берилип калган эле. Андай болсо да, христиандык Европа мусулмандардын окуусун кабыл алгысы келген эмес жана окуу булактарын гректерге таандык кылууга аракеттенишкен.

Философ Аль-Фараби батыштын илим-билим изилдөөсүнө жардам берген жана мусулмандар, жөөттөр менен христиандар да философиянын сырларын түшүнүү үчүн анын эмгектерин окушкан⁴⁸. Аль-Фарабинин батыштык ой-пикирлерге берген таасири исламдын христианчылыкка кошкон салымы сыяктуу эле маанилүү болгон. Анын Куранга негизделген эмгектери Альбертке да, аквинолук Фомага да таасир эткен жана анын эмгектери Аристотелдик жана исламдык философияны христианчылык менен бириктирүүдө колдонулган.⁴⁹

Адабият ислам цивилизациясынын Батышка таасир эткен негизги тармагы болгон. Орто кылымда жана Кайра жаралуу доорунда христиан дүйнөсүнө таасир эткен сырткы таасирлердин ичинен араб адабияты башкы тармак болгон. Андан тышкары, ислам өзүнүн биринчи миң жылдыгында Европага дээрлик араб адабияты аркылуу гана ачылган. Батышта исламдык окуунун бурмалануусу кресттүүлөрдүн жортуулдары убагында жана андан кийин башталган. Кресттүүлөрдүн жортуулдары убагында ийгиликке жетпеген соң христиандар мусулман дүйнөсүн талкалоо жана исламды жоюу үчүн моңголдорду шерик кылууга аракеттенишкен. Цивилизациялар, анын ичинде Батыш да ислам цивилизациясынын жетишкендиктеринен өздөрүнө пайда табышкан жана христиан дүйнөсүнө ислам зор таасирин тийгизген.

Жогорудагы себептерден улам европалык тилдерден арабчага которулган котормолор, ошондой эле байыркы грек жана чыгыш илимдерине кошумча катары мусулмандардан алынган зор илим-билим биригип келип, Кайра жаралуу дооруна жана азыркы батыш цивилизациясынын өнүгүүсүнө кошулган маанилүү салым болуп саналат.

Авторлор

Ахмед Эсса 2008-жылы 15-июнда каза болгон, ал эми доктор Осман Али анын «Ислам цивилизациясын изилдөөлөр» деген эмгегинин кол жазмасынын жыйынтыктуу вариантын даярдоого жардам берген. Доктор Эсса 1967-жылдан 1991-жылга чейин Ринодогу Невада университетинде профессор болуп, мультимаданий адабиятты жана жазма чыгармачылыкты окуткан. Ал Африка жана Жакынкы Чыгыш адабиятындагы тажрыйбасы менен таанымал болгон. Ал Индияда төрөлгөн жана өзүнүн алгачкы жылдарын Түштүк Африкадагы Питермарицбургда жана Дурбанда өткөргөн. Анын Түштүк Африкада башынан өткөргөндөрү анын жазма чыгармачылыгындагы эргүүсүнүн көп бөлүгүн камтыган. Доктор Эсса 1960-жылы түзүлгөн жана алгачкы күндөрүндө бир топту бириктирген, ал эми бүгүнкү күндө бир канча миң адамды ичине камтыган Түндүк Невада мусулмандар коомунун негиздөөчүсү болгон. 2003-жылы ал «Неваданы жана анын маданий жактан ар түрдүү калкын улуттук жана эл аралык деңгээлде абройу бар адамдар менен байланыштыргандыгы» үчүн Түндүк Невада эл аралык борборунун «Дүйнөлүк Жаран сыйлыгы» менен сыйланган.

Осман Али – Жакынкы Чыгыш жөнүндөгү изилдөөлөр боюнча канадалык профессор. Ал Жакынкы Чыгыштын тарыхы жана саясаты боюнча көп жазган. Анын Торонто университетинен алган докторлук даражасы бар жана Гуэлф-Канада университетинен «Эл аралык мамилелер» багыты боюнча магистрдик дара-

жасын алган. Ал 1994-98-жж. Торонтодогу Райерсон университетинин Тарых жана цивилизация кафедрасында доцент болгон. Азыркы учурда ал Ирактын Эрбилиндеги Салахаддин университетинин Тарых факультетинде дарс окуйт. Доктор Али Ирактагы Эрбил-Күртстан аймагында жайгашкан Күрт-түрк изилдөө борборунун президенти жана анын изилдөө багыты күрттөрдүн тарыхы менен саясатына байланышкан.

Шилтемелер

- ¹ Ж.М. Робертс, *Пингвиндер дүйнөсүнүн тарыхы* (Хармондсворт, Миддкс, Улуу Британия: Пингвин китептери, 1980), б.378.
- ² Ошол эле эмгек, б.62.
- ³ Франц Розенталь, *Билимдин салтанаты* (Лейден, Нидерланды: Э.Ж. Брилл, 1970), б.70.
- ⁴ Куран 3:13, 2:118, 2:269, 31:20.
- ⁵ Робертс, *Пингвиндер дүйнөсүнүн тарыхы*, б.394.
- ⁶ Куран 38:71-72.
- ⁷ Куран 2:241.
- ⁸ Куран 2:233.
- ⁹ Маршалл Г. С. Ходжсон, *Ишкана*, 3 том. (Чикаго, Иллинойс, & Лондон, 1974), т. 1, б.182.
- ¹⁰ Пол Жонсон, *Ыйык жердин цивилизациялары* (Нью-Йорк: Атенеум, 1979), бб.169–170.
- ¹¹ Жонсон, *Цивилизациялар*, б.170. О. э. Абба Эбан, *Мурас: Цивилизация жана жөөттөр* (Нью-Йорк, 1984), б.127.
- ¹² Филипп Хури Хитти, *Араб тарыхы: байыркы доордон күнүбүзгө чейин, 9-ред.* (Лондон: Макмиллан; & Нью Йорк, 1968), бб.619–620.
- ¹³ Филипп Хури Хитти, *Исламдын борбор шаарлары* (Миннеаполис, 1973), бб.510–512.
- ¹⁴ Альберт Хурани, *Араб элдеринин тарыхы* (Кембридж, Массачусетс: 1991), бб.46–47.
- ¹⁵ Бернард Льюис, *Ислам жана Батыш* (Нью-Йорк, Оксфорд, Улуу Британия: 1993), б.12.
- ¹⁶ Ричард Булиет, *Орто кылымдагы ислам динине кайрылуу* (Кембридж, Массачусетс; Лондон, 1979), бб.33, 34, 37, 44, 82, 97, 109, 124.
- ¹⁷ Филипп Куртин, *Дүйнө тарыхындагы маданият аралык соода* (Кембридж, Улуу Британия: 1984), б.107.
- ¹⁸ Хитти, *Тарых*, б.299.

- ¹⁹ Хитти, *Тарых*, б.609.
- ²⁰ Сайид Файез Махмуд, *Исламдын кыскача тарыхы* (Карачи, Пакистан: 1960), б.209.
- ²¹ Куран 106:2.
- ²² *Нью-Йорк Таймс*, Март 16, 1993.
- ²³ Эндрю М. Уотсон, *Алгачкы ислам дүйнөсүнүн айыл чарбасындагы жаңылануулар* (Кембридж, Улуу Британия: 1983), б.2.
- ²⁴ Жанет Л. Абу-Луход, *Европалык гегемония алдында: биздин доордун дүйнөлүк системасы 1250–1350* (Нью-Йорк & Оксфорд, Улуу Британия: 1989), б.43. О. э. Эндрю М. Уотсон, *Алгачкы ислам дүйнөсүнүн айыл чарбасындагы жаңылануулар* (Кембридж, Улуу Британия: 1983), б.22.
- ²⁵ А.М.А. Шустери, *Ислам маданиятынын контуру* (Лахор, Пакистан: 1976), б.325.
- ²⁶ Арнольд Тойнби, *Тарыхый изилдөө* (Лондон: 1961), т.10, бб.64–86, т.9, бб.175–182.
- ²⁷ Куран 21:30, 24:45, 25:53-54, 34:9, 41:11.
- ²⁸ Куран 25:2, 54:49 жана башка аяттар.
- ²⁹ Колин А. Ронан, *Илим: анын тарыхы жана дүйнөлүк маданияттар арасында өнүгүүсү* (Нью-Йорк: 1982), б.203.
- ³⁰ Ж. Касуллерас, Ж. Самсо (ред.) *Багдаддан Барселонага: Профессор Хуан Вернеттин урматына исламдык так илимдер багытындагы изилдөөлөр*, 2 том. (Барселона: 1996), т. 1, б.479.
- ³¹ Акбар С. Ахмед, *Исламдын ачылышы: мусулмандардын тарыхын жана коомун түшүнүү*, (Лондон & Нью-Йорк: 1988), бб.238–346.
- ³² Жорж Сартон, *Илим тарыхына киришүү*, 3 том. Т.1, Гомерден Омар Хаямга чейин, (Балтимор, Мериленд: 1927; 1962), б.666.
- ³³ Эдвард Браун, *Араб медицинасы* (Лахор, Пакистан: 1990), б.48.
- ³⁴ Ахмед, *Исламдын ачылышы*, б.221.
- ³⁵ Рейнольд А. Николсон, *Арабдардын адабий тарыхы* (Кембридж, Улуу Британия: 1966), б.323.
- ³⁶ Бернард Льюис, *Ислам жана Батыш* (Нью-Йорк, Оксфорд, Улуу Британия: 1993), бб. 120–121
- ³⁷ Сальма Хадра Жайюси (ред.), *Мусулмандык Испаниянын мурасы* (Лейден, Нидерланды; Нью-Йорк; Кельн: 1992), бб.387–396.

³⁸ Х.Т. Норрис «Жомоктор жана Уламыштар», Жулия Аштиани, Т. Жонстон, Ж. Летем, Р. Сержант, Ж. Рекс Смит (ред.), *Араб адабиятынын Кембридждик тарыхы: Аббасид көркөм адабияты* (Кембридж, Улуу Британия: 1990), бб.137–138.

³⁹ Рейнольд А. Николсон, *Арабдардын адабий тарыхы* (Кембридж, Улуу Британия: 1966), бб.429–430.

⁴⁰ Манучехр Арианпур, *Перс адабиятынын тарыхы* (Тегеран: 1973), бб.70, 72, 73.

⁴¹ Куран 7:31–32, 16:8, 16:13, 50:7.

⁴² “Хандасах аль-лас” же “үн искусствосу”.

⁴³ Жовани Куратола, Саймон менен Шустердин чыгыш килемдери китеби, которгон: Саймон Плезанс (Нью-Йорк: Саймон жана Шустер 1981), бб.28–30.

⁴⁴ Ошол эле эмгек., б.28.

⁴⁵ Халил Иналжык, Жемал Кафадар and, eds., Сулейман II жана анын мезгили (Стамбул: 1993), б.348.

⁴⁶ Авигдор Леви, Жөөттөр, түрктөр, осмондуктар: Жалпы тарых, XV кылымдан XX кылымга чейин (Сиракуз университетинин басмаканасы, 2003).

⁴⁷ Ошол эле эмгек.

⁴⁸ Мухсин Мехди, Жаңы Британ энциклопедиясы «Макропедиядагы» “Ислам философиясы” (1987), т.22, бб.24–25.

⁴⁹ Юджин А. Майерс, *Араб идеясы жана батыш дүйнөсү* (Нью-Йорк: 1964), б.30.

IIIT Кыскача китептердин сериясы түп нусканын негизги мазмуну жөнүндө окурмандарга жалпы түшүнүк берүү үчүн институттун негизги публикациялары кыскача формада жазылган.

Ислам цивилизациясынын изилдөөлөрү батыш аалымдарынын эмгектерине таянат. Окумуштуулар мусулман дүйнөсүнүн зор салымысыз Европада эч кандай Кайра Жаралуу доору болмок эмес деп эсептешет. Миңге жылга чейин Ислам баарынан чоң географиялык аймакты кучагына алган дүйнөнүн алдыңкы цивилизацияларынын бири болгон эле. Анда таптар менен расалардын ортосундагы социалдык айырмачылыктар жоголуп, адамдар жердин март түшүмү менен жырғап жашашы үчүн мораль менен этикага көңүл буруп, илимдерди кылымдар бою жоголуп кетиштен сактап калууга умтулуш болгон. Исламдын генийин окумуштуулар Европанын интеллектуалдуу салтынын башталышынын пайдубалы болгон деп эсептешет, жети жүз бою араб тили илимдин эл аралык тили болуп турган эле. Бирок азыркы учурда анын мурасына көп учурда көңүл бурбай, мезгилдин катмарына көмүп келишет. **Ислам цивилизациясы жөнүндө** изилдөө – бул кырдаалды оңдоого катуу аракет. Бул туура эмес, Ислам Жаралуусун чагылдырган, анын туундусу катары Батыштагы Кайра Жаралуу доору чыккан «Алтын кылым» жөнүндө тарыхый чындыкты калыбына келтирүү керек.

АКШ нын Жоржтаун университетинин профессору, принц Алвалид бен Талала атындагы мусулман-христиандык өз ара түшүнүшүү Борборунун директору Жон Эспозито

Ислам цивилизациясын изилдөөнү аалымдарга, студенттерге жана адистерге окутуу зарыл. Мусулмандар жараткан дүйнөлүк класстагы цивилизацияны жана анын батыш цивилизациясына кошкон унутулган, эчак эстен чыккан салымын көрсөтүү керек.

АКШ нын Мэриленд Университетинин эмгек сиңирген профессору Чарльз Э. Баттерворт.

Ислам цивилизациясынын негизги окуялары менен тереңден таанышуудан жана ал жөнүндөгү эмгектерден улам ал жөнүндө кеңири жалпы түшүнүккө кызыккандар Ахмед Эссанын «Ислам цивилизациясы боюнча изилдөөлөр» китебинде жазылган окуянын алдында жана ошондой эле автордун эмгегин жарыкка чыгарууга көмөктөшкөн Осман Алиге милдеткер болуп калышат. Исламдын келип чыгышы жана анын адамзаттын тарыхына кошкон улуу салымы жөнүндөгү тарыхты окуучуларга бул окуялардын өздөрүнө окшогон адамдарга кандай таасир этерин көргүсү да, сезгиси да келбеген аалымдар айтып келишкен. Ахмед Эсса жана доктор Осман Али мында аны толугураак түшүнүү эмнени алып келе тургандыгын түшүндүрүп беришет, бул үчүн баарыбыз аларга ыраазычылык келтиребиз.

АКШ нын Дин жана дипломатия Эл аралык Борборунун президенти жана негиздөөчүсү Д-р Дуглас Джонстон

Бул китеп искусство жана илимдеги, анын ичинде диний эркиндиктеги новатордук жылыш боюнча өтө таасирлүү иш алпарат. Алардын баары исламда миң жыл мурда эле бар болчу. Мен Батыштын жашоочуларын мусулмандарга азыркы цивилизацияга сонун салым кошушкандары үчүн ыраазычылык айтууга чакырам. Ошондой эле бүт мусулмандарды да бул китепти окуп чыгып, келечекте ошондой эле салым кошуштарына чакырык салар элем.

